

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਸਮੈਸਟਰ ਚੌਥਾ

ਪੇਪਰ : ਪਹਿਲਾ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਯੂਨਿਟ : 1

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਪਾਠ ਨੰ.

- 1.1 : ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ
- 1.2 : ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ
- 1.3 : ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ
- 1.4 : ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ
- 1.5 : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਆਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਯਮ
- 1.6 : ਸੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ, ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਨਿਯਮ

Department website : www.pbiddle.org

**ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ
(Phonetics)**

ਇਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ : ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ, ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ, ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ, ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ : ਪਾਠ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਅਮਲ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਜਿਸ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਨਾਲ ਪੋਣਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੂਲ ਪਾਠ :

1. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ :

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ : ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਨਹੁੰ-ਮਾਸ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਉਚਾਰੀ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਚਾਰੀ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਲੱਭਤਾ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਾਖਾ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ।

2. ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ :

ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ : ਸੋਚ ਕਾਰਜ, ਉਚਾਰ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਕਾਰਜ। ਸੋਚ ਕਾਰਜ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (1) ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (2) ਉਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੁਨੀਆਂ ਤਰੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਰੋਤਾਂ) ਦੇ ਕੰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ (3) ਕੰਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਣੇਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

(1) ਉਚਾਰਨ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ (Articulatory Phonetics) “How speech sounds are produced” : ਭਾਸ਼ਾ

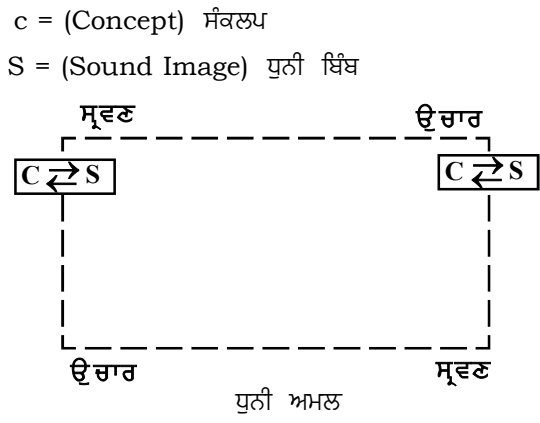
ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਤਰੰਗ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Acoustic Phonetics)** “Sound between mouth and ear” ਤਰੰਗ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਧੁਨੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚਲੇ ਕਣਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਧੁਨੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਜਾਂ ਕੰਬਣੀ, ਧੁਨੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ, ਕੰਬਣੀ ਦਾ ਮਾਪ, ਧੁਨੀ ਸਪੈਕਟਰਾਂ, ਧੁਨੀ-ਘਣਤਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਰੰਗ, ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਤਰੰਗ, ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸੁਣਨੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Auditory Phonetics)** “Sound between ear and brain” ਸੁਣਨੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਧੁਨੀ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਸੁਣਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਕੰਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਟਕਰਾ ਅਤੇ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਖੋਂ ਧੁਨੀ ਸੁਣਨੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. **ਬੋਲ-ਅਮਲ :** ਭਾਸ਼ਾ ਇਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੂਸਰਾ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਗੇੜਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :-

- (ੳ) ਬਾਹਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਕਾਂਬੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ਅ) ਕੰਨ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਟਕਰਾ ਕੇ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਕਾਂਬੇ ਤੋਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਸੰਕਲਪ ਉਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਫਿਰ ਧੁਨੀ ਕੰਬਣੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਸ) ਸਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।
- (ਹ) ਸਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੌਣਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ ?

3. **ਪੌਣਧਾਰਾ :** ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਪੌਣਧਾਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਹਵਾ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੌਣਧਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੌਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਪੌਣਧਾਰਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਯੰਤਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਮਲ ਤਾਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜੋ ਪੌਣਧਾਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਪੌਣਧਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ, ਪ੍ਰੇਰਨ ਅਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਸਦਕਾ ਧੁਨੀ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

1. ਫੇਫੜੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੋਣਧਾਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ।
2. ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
4. ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਦੰਦਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।
5. ਜੀਭ ਦੇ ਪਾਸ ਪਰਨਾਲੇ ਵਾਂਗ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
6. ਬੁੱਲ੍ਹ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਕਰਕੇ ਵੇਖੋ :

(ੳ) ਇਕ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫੂਕ ਮਾਰੋ, ਸੁਣੋ।

(ਅ) ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਫੂਕ ਮਾਰੋ, ਸੁਣੋ।

(ੲ) ਫਿਰ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਓ, ਫੂਕ ਮਾਰੋ, ਸੁਣੋ।

(ਸ) ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਗਲਗਸੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਓ, ਫੂਕ ਮਾਰੋ, ਸੁਣੋ।

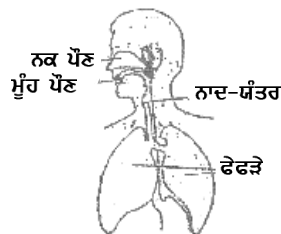
ਕੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ? ਖੋਲ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਘਟਣ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਗੂੰਜ ਘੱਟਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਯੰਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅੰਗ :- ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਜਾਂ ਛੇੜ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਗ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ, ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਛੇੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ :

(1) ਫੇਫੜੇ (ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ) : ਫੇਫੜੇ ਸਾਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹ ਧੋਖਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਦਕਾ ਸਾਹ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਫੇਫੜੇ ਮਾਸ ਬੈਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜ ਹਨ। ਹਰ ਫੇਫੜਾ ਅੱਗੋਂ ਨਿੱਕੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਲੀਆਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਝਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਝਿੱਲੀ ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਇਆਫਰਾਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਇਆਫਰਾਮ ਪਸਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਟ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਯਮਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਹੇਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੇਠ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਅ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟੇ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫੇਫੜੇ ਫੈਲਦੇ ਹਨ। ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (ingressive air stream) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਡਾਇਆਫਰਾਮ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਸਦਕਾ ਫੇਫੜੇ ਸੁੰਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗੋੜ ਸਦਕਾ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (egressive air steam) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਫੇਫੜੇ ਲਹਿੰਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਛੱਡਦੇ ਹਨ।

ਚੜ੍ਹਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਲਹਿੰਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

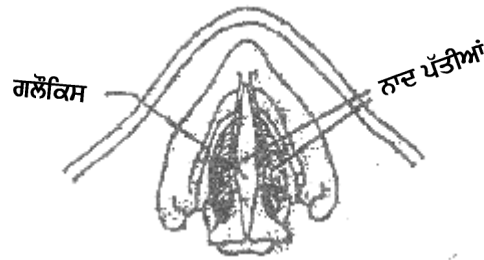
ਚਿੱਤਰ ਨੰ. (1)

(2) **ਸਾਹ ਨਲੀ** : ਸਾਹ ਨਲੀ ਫੇਫੜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਪੋਠਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(3) **ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ** : ਸਾਹ ਨਲੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਟਾਰੀ ਵਰਗਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਨੋਕ ਗਰਦਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਉਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਘੰਡੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਭਾਗ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਨਾਦ ਯੰਤਰ :

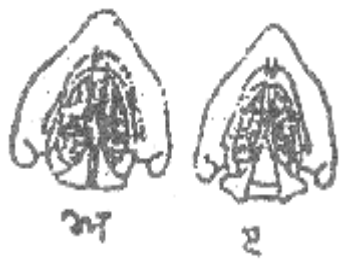
ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦਾ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਤਲੇ ਮਾਸ ਦੇ ਪੱਠੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (Vocal Cords) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 2 (ੳ)

(ੳ) **ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਵਸਥਾ** : ਜਦੋਂ ਨਾਦ-ਪੱਤੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਪੋਠਧਾਰਾ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 2 (ੳ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਘੰਡੀ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਦ-ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੰਬਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(ਅ) **ਕੰਬਣੀ ਅਵਸਥਾ** : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਤਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੋਠਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਚਰਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਜਿਹਾ ਰਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੋਠਧਾਰਾ ਇਹਨਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਕੇ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਬਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਬਦੀਆਂ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਦ ਰੂਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਦੀ ਜਾਂ ਰੂਜਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਂਬਾ ਘੰਡੀ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 3 (ੳ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 3 (ੳ)

(ੳ) **ਕਾਨਾਫੂਸੀ ਅਵਸਥਾ (Whisper)** : ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਅਗਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਵੱਲ ਇਕ ਮੋਰੀ ਜਿਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੋਣਧਾਰਾ ਕਾਨਾਫੂਸੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 3(ਅ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ) **ਬੰਦ ਅਵਸਥਾ** : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕਸ ਕੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਰਾਹ ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਖੰਘਣ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. **ਨਾਦ-ਯੰਤਰੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ** :- ਨਾਦ-ਯੰਤਰੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਣ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਬੰਦ ਅਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 3 (ਅ)

1. ਨਾਦ-ਪੱਤੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕਸ ਕੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਰਾਹ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
2. ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਮੂੰਹ ਦਾ ਖੋਲ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਡੱਕ ਲਾ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਬੰਦ ਪੋਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇਸ ਪੋਲ ਵਿਚਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੋਲ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਅਤੇ ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

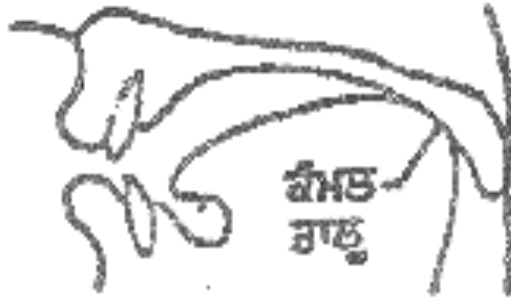
ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਪੋਣਧਾਰਾ ਅਚਾਨਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਡਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਯੰਤਰੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਣ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 3 (ੳ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 3 (ੳ)

4. **ਕੰਠ ਮਾਰਗ ਪੋਲ (Pharyngeal Cavity)** : ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਕੰਠ ਮਾਰਗ ਪੋਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੋਲ ਸੰਗਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰਾਹ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੀਟੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਹ ਨਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ** : ਮੂੰਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹਿਲਜੁਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ੳ)

ਇਹ ਕੋਮਲ-ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਕੋਮਲ-ਤਾਲਵੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) **ਕੋਮਲ-ਤਾਲਵੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ** : ਇਸ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ :

1. ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਵੇਖੋ ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ੳ)
2. ਇਸ ਰੋਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੋਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਕ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ਅ)

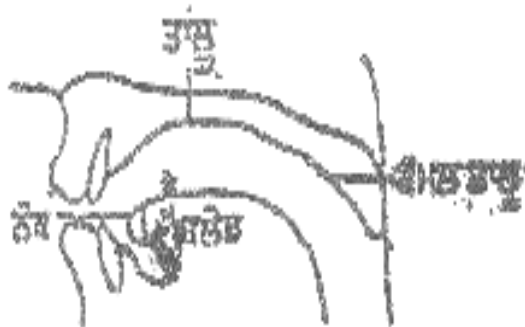
ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ਅ)

3. ਜੀਭ ਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ।
4. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਖਾਲੀ ਕੱਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ਦ)

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ਦ)

5. ਜੀਭ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਕੱਪ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਜਦੋਂ ਦੱਬੀ ਪੋਣ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 4 (ਸ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 4 (ਸ)

5. **ਮੁੱਖ ਪੋਲ (Oral Cavity)** : ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਪੋਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਹਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੰਦ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਡੂੰਘੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ਨੰ. 5

6. **ਜੀਭ** : ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਨੌਕ, ਬਲੇਡ, ਮਧਲਾ ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਹਿੱਸਾ। ਜੀਭ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਤਿੱਖੇ, ਨੌਕਦਾਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨੌਕ (apex) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਰਾ ਹਟਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਲੇਡ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਧਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਦੇ ਚਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਰਕ-ਉਪਚਾਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7. **ਕਾਂ (Uvula)** : ਇਹ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੈ।

8. **ਦੰਦ** : ਦੰਦ ਭੋਜਨ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

9. **ਹੋਠ** : ਹੋਠ ਲਚਕਦਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਹਰਕਤ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਠ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਠ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗੋਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੈਲਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. **ਉਚਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ** : ਜਦੋਂ ਦੋ ਅੰਗ ਮਿਲਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹਿਲ ਕੇ ਸਥਾਈ ਨਾਲ ਛੁੱਹਦਾ ਹੈ। ਹਰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ :- ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : (1) ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ (2) ਪੌਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀਆਂ (3) ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ (4) ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ।

1. **ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ** : ਉਲੇਖ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

2. **ਪੌਣਧਾਰਾ ਵਿਧੀਆਂ** : ਉਲੇਖ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

3. **ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ** : ਜਦੋਂ ਦੋ ਉਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਹੇਠਲਾ ਉਚਾਰਨ	ਉਪਰਲਾ ਉਚਾਰਨ	ਉਚਾਰਕ ਸਥਾਨ
1. ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ	ਉਪਰਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ	ਦੋ-ਹੋਠੀ
2. ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ	ਉਪਰਲਾ ਦੰਦ	ਦੰਤੀ

3. ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ (ਉਲਟ)	ਤਾਲੂ	ਉਲਟ ਜੀਭੀ
4. ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ	ਤਾਲੂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ	ਤਾਲਵੀ
5. ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ	ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ	ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

5. ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ :- ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਕੋਮਲ-ਤਾਲੂ ਅਤੇ ਨਾਦ ਯੰਤਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ :

1. ਕੀ ਧੁਨੀ ਨਾਸਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੋਖਿਕ ? ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਨੋਕ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਕੀ ਧੁਨੀ ਨਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ? ਨਾਦ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਧੁਨੀ ਮੋਖਿਕ ਧੁਨੀ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੰਬਦੀਆਂ।
3. ਕੀ ਧੁਨੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਹੈ ? ਭਾਵ ਕੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਾਹ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
4. ਕੀ ਧੁਨੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ?
5. ਕੀ ਧੁਨੀ ਕੰਬਦੀ ਹੈ ?
6. ਕੀ ਧੁਨੀ ਫਟਕਵੀਂ ਹੈ ?
7. ਕੀ ਧੁਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਹੈ ?

ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

6. (ੳ) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ
(ਅ) ਸਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਅੰਜਨ

(ੳ) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ :- ਇਹ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਡੱਕ ਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਚਾਰਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ

ਦੇ ਹੱਠੀ	ਵਿਅੰਜਨ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ	ਪ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਫ
ਨਾਦੀ	ਬ
ਨਾਸਕੀ	ਮ
ਦੰਤੀ	ਵਿਅੰਜਨ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ	ਤ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਥ

ਨਾਦੀ	ਦ
ਨਾਸਕੀ	ਨ
ਉਲਟ ਜੀਭੀ	ਵਿਅੰਜਨ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ	ਟ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਠ
ਨਾਦੀ	ਡ
ਨਾਸਕੀ	ਣ
ਤਾਲਵੀ	ਵਿਅੰਜਨ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ	ਚ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਛ
ਨਾਦੀ	ਜ
ਨਾਸਕੀ	ਝ
ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ	ਵਿਅੰਜਨ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ	ਕ
ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਖ
ਨਾਦੀ	ਗ
ਨਾਸਕੀ	ਘ

1. ਸਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਅੰਜਨ
2. ਖਹਿਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ / ਖ, ਫ, ਜ, ਸ/ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਧੋਣਧਾਰਾ ਖਹਿ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਹੈ।
3. ਕੰਬਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ :/ਰ/ : ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਵਿਚ ਕਾਂਥਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
4. ਪਾਰਸਵਿਕ ਵਿਅੰਜਨ : /ਲ ਲ/ : ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਨਾਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।
5. ਫਟਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : /ੜ/ : ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਫਟ ਕੇ ਨਾਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਪੱਖੋਂ ਤੇ ਤਰੰਗ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ : ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਦੀ/ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ ਰਾਹ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਜਾਂ ਅੰਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੂਰ ਧੁਨੀਆਂ : ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਦੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

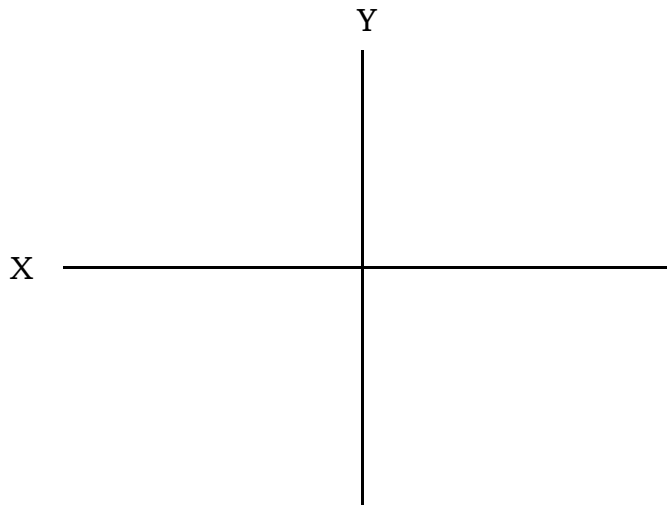
ਸੂਰ

1. ਉਚਾਰਨ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ
2. ਗੂੰਜਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
3. ਉਚਾਰ ਖੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਅੰਜਨ

- ਉਚਾਰਨ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਰੋਕ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 ਘੱਟ ਗੂੰਜਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ : ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ X ਬਾਹੀ ਤੇ ਉਚਾਰਨ

ਬਿੰਦੂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਅਤੇ Y ਬਾਹੀ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੂ

ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ	ਡੋਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨ	ਅਲਪਪ੍ਰਣ	ਨਾਦ-ਰਹਿਤ	ਹੇਂਠੀ	ਦੰਤੀ	ਉਲਟਜੀਭੀ	ਤਾਲਵੀ	ਕੋਮਲ	ਤਾਲਵੀ
			ਨਾਦੀ	ਪ	ਤ	ਟ	ਚ	ਕ	
		ਮਹਾਪ੍ਰਣ	ਨਾਦ-ਰਹਿਤ	ਬ	ਦ	ਡ	ਜ	ਗ	
			ਨਾਦੀ	ਫ	ਥ	ਠ	ਛ	ਖ	
ਸਪ੍ਰੋਵਹ	ਨਾਸਕੀ	ਮ	ਨ	ਣ	ਵ	ਕ			
	ਖਹਿਵੇਂ	ਫ	ਸ	ਜ	ਖ				
	ਕੰਥਵੇਂ	ਰ							
	ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ	ਲ	ਲ						
	ਫਟਕਵੇਂ	ੜ							
	ਅਰਧ ਸੂਰ	ਯ	ਵ						

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

9. ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :- ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਜੀਭ ਦੀ ਉਚਾਈ : ਜੀਭ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਜੀਭ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਖੋਲ ਮੀਟਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ/ਮੀਟਵੇਂ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ/ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	ਮੂੰਹ ਖੋਲ	ਸੁਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ
ਉੱਚੀ	ਮੀਟਵਾਂ	ਉੱਚਾ/ਮੀਟਵਾਂ	ਈ/ਉ
ਅਰਧ ਉੱਚੀ	ਅਰਧ ਮੀਟਵਾਂ	ਅਰਧ ਉੱਚਾ/ਅਰਧ ਮੀਟਵਾਂ	ਈ/ਓ
ਅਰਧ ਨੀਵੀਂ	ਅਰਧ ਖੁੱਲ੍ਹਾ	ਅਰਧ ਨੀਵਾਂ/ਖੁੱਲ੍ਹਾ	ਐ/ਔ
ਨੀਵੀਂ	ਖੁੱਲ੍ਹਾ	ਨੀਵਾਂ/ਖੁੱਲ੍ਹਾ	ਆ

2. ਜੀਭ ਅੱਗੋਂ ਉਠੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਠੀ ਹੈ ?

ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	ਸੁਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ
ਮੁਹਰਲੀ	ਮੁਹਰਲੇ ਸੁਰ	ਈ/ਏ/ਐ
ਵਿਚਕਾਰਲੀ	ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰ	ਇ/ਆ/ਉ
ਪਿਛਲੀ	ਪਿਛਲੇ ਸੁਰ	ਐ/ਓ/ਊ

3. ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸੁਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਲੈਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ	ਸੁਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ
ਗੁਲਾਈਦਾਰ	ਗੋਲ	ਉ/ਓ/ਊ/ਐ
ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ	ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ	ਆ/ਏ/ਐ/ਈ/ਇ

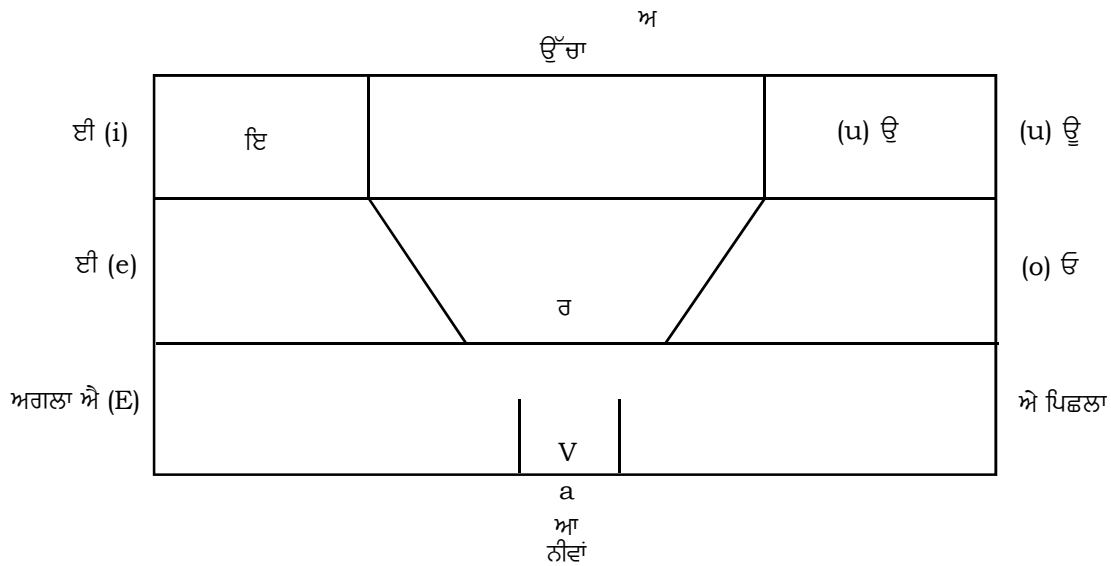
4. ਕੀ ਸੂਰ ਨਾਸਕੀ ਹੈ ? ਭਾਵ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨਾਸਾਂ ਥਾਣੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਹਨਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	ਮੂਹਰਲੇ	ਵਿਚਕਾਰਲੇ	ਪਿਛਲੇ
ਉੱਚੇ/ਮੀਟਵੇਂ	ਈ	ਇ ਉ	ਊ
ਅਰਧ ਉੱਚੇ/ਅਰਧ ਮੀਟਵੇਂ	ਇ	ਇ	ਓ
ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ/ਅਰਧ ਖੁੱਲ੍ਹੇ	ਐ	ਆ	ਐ
ਖੁੱਲ੍ਹੇ		ਆ	
ਗੁਲਾਈਦਾਰ	ਊ/ਓ/ਊ/ਐ		

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

10. **ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ** :- ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਸੂਰਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਹੀ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

1. **ਤਾਲ** : ਤਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਛ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਦੇ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਛ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਸੂਰ ਅਤੇ ਤਾਨ ਹੈ।

2. **ਸੂਰ** : ਸੂਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਪਰ-

ਬੱਲੇ ਜਾਂ ਬੱਲੇ-ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਅਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਰ ਭਾਸ਼ਾ ਉਦੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਦੇ ਹੋਣ।

3. **ਤਾਨ** : ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ !

ਸੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਿੱਚ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਬਲ** : ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਘੜਵੇਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਰਾਂ ਉੱਪਰ ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਲ ਪਿੱਚ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ (Loudness) ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਲੇ, ਲੰਮੇਰੇ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਲ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ :- ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਚਲ ਰਹੀ ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਕੇ ਜਾਂ ਛੇੜ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੋਮੇ ਹਨ : ਫੇਫੜੇ (ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਪੋਣਧਾਰਾ) ਨਾਦ-ਯੰਤਰ (ਨਾਦ ਯੰਤਰੀ ਪੋਣਧਾਰਾ)ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ (ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ ਪੋਣਧਾਰਾ)। ਪੋਣਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਉਚਾਰਨ ਆਪਸੀ ਸਪਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਪੋਣਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜੀਭ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ

ਇਸ ਪਾਠ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ, ਸੁਰ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਾਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 10 ਸੁਰ, 28 ਵਿਅੰਜਨ ਤੇ 2 ਅੱਧ-ਸੁਰ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਧ-ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 40 ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ - 10 ਸੁਰ ਤੇ 30 ਵਿਅੰਜਨ (ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Supera segmentals) ਹਨ : ਸੁਰ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਦਬਾ ਤੇ ਤਾਨ। ਇਹ ਸੁਰਾਂ-ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਖੰਡੀ' ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ (ਸੁਰ ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨ) ਨਾਲ ਹੀ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੁਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਉਚਾਰਖੰਡ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਵਿਚੋਂ 3 ਹ੍ਰਸਵ ਹਨ : /ਅ,ਇ,ਉ/ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 7 ਦੀਰਘ। ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਹਨ /ਆ,ਈ,ਊ/ਏ, ਐ, ਓ, ਐ/ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਰਗ ਵੰਡ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ; ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ।

ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ/ਈ, ਇ, ਏ, ਐ/ ਮੂਹਰਲੇ ਸੁਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਜੀਭ ਦਾ ਮੂਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, /ਓ, ਊ, ਐ/ ਪਿਛਲੇ ਸੁਰ ਹਨ - ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। /ਅ, ਆ/ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰ ਹਨ - ਇਹ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਜੀਭ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਿਆਂ /ਈ/ਤੇ/ਊ/ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਨਹੀਂ/ਇ/ਤੇ/ਉ/ ਵੀ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ /ਇ/ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਸੁਰ/ਈ/ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ /ਉ/ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵੀ /ਉ/ ਨਾਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਮੀਟਵੇਂ ਸੁਰ (Close vowel) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਤੇ ਤਾਲੂ ਦੀ ਵਿਰਲ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

/ਐ, ਐ, ਆ/ ਨੀਵੇਂ ਸੁਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਜੀਭ ਦੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰ ਜੀਭ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨੀਵੀਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। /ਐ/ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ /ਆ/ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ /ਆ/ ਨੀਵਾਂ ਸੁਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੇਂ ਸੁਰ ਨੂੰ ਖੁਲਵੇਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਜੀਭ ਤੇ ਤਾਲੂ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਏ/ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਏ/ਤੇ/ਐ/ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏ/ ਅੱਧਾ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਅੱਧ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਓ/ ਵੀ ਅੱਧ ਖੁਲ੍ਹਵਾਂ ਸੁਰ ਹੈ।

ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਵਾਛਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪਿਛਲੇ ਸੂਰ (ਊ, ਉ, ਓ, ਐ) ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਸੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ 6 ਸੂਰ ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕੀ ਰੂਪ ਵੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਰ ਸੁਰ-ਯੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰ ਨਾਲ ਸੁਰ-ਉਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ/ਬਾਗ/ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੂਰ/ਆ ਨਾਸਿਕਾ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਪਰ /ਬਾਂਗ/ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸੁਰ ਨਾਸਿਕੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਕਰੇ/ ਦਾ ਅੰਤਮ/ਏ/ਨਾਸਿਕੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ/ ਕਰੇਂਦਾ /ਏ/ਨਾਸਿਕੀ ਹੈ।

ਸੁਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਬਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਇਆ / ਆ/ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਾ/ਹ/ਰ (ਬਾਹਰ) ਦਾ /ਅ/ ਸੁਰ-ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਪੀ/ ਦਾ ਅੰਤਿਮ / ਈ / ਸ਼ਾਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ /ਪੀਹ/ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਰ ਯੁਕਤ ਹੈ।

ਦੋ ਸੰਧੀ ਸੂਰ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਇੰਝ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੁਰ ਜਾਪਣ, ਤਾਂ ਇੰਝ ਸੰਯੁਕਤ ਉਚਾਰੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਧੀ ਸੂਰ (Diphthong) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ/ਪਇਉ/ (ਪਿਉ) ਵਿਚ /ਇ/ਤੇ/ਓ/ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸੰਜੁਗਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਆਇਆ/ਇਓ/ ਦੋ-ਸੰਧੀ ਸੂਰ ਹੈ। ਇਵੇਂ/ਪਾਇਆ/ਵਿਚ/ਇਆ/, ਗਊਆਂ ਵਿਚ/ਊਆਂ/ਕਅਈ (ਕਈ) ਵਿਚ/ਅਈ/ਗਅਏ/ਗਏ ਵਿਚ /ਆਏ/ ਦੋ ਸੰਧੀ ਸੁਰ ਹਨ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਧੀ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਸ ਹੁਸਵ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦੀਰਘ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਧੀ ਸੂਰ ਏਸੇ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸੁਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

/ਈ/ ਮੂਹਰਲਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ਸੂਰ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਉ/ ਪਿੱਛਾ ਅੱਧ-ਖੁਲ੍ਹਵਾਂ (ਅੱਧ-ਉੱਚਾ) ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਸੂਰ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਹੈ।

/ਅ/ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਨੀਵਾਂ (ਖੁਲ੍ਹਵਾਂ) ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਸੂਰ। ਇਹ ਵੀ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰ ਨਾਦੀ (voiced) ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨ

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ (stops) ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 13 ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦਾ ਸਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਣ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਹਟਾ ਕੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਡੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹ ਧਮਕਤ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਟਕ (explosive) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਦੋ-ਹੋਂਠੀ (bilabial)	:	ਪ,ਫ,ਬ,
ਦੰਤੀ	:	ਤ,ਥ,ਦ,
ਉਲਟੀ-ਜੀਭੀ (retroflex)	:	ਟ,ਠ,ਡ,
ਤਾਲਵੀ (palatal)	:	ਚ,ਛ,ਜ,
ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ (velar)	:	ਕ,ਖ,ਗ,

ਜੇ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਜ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ /ਪ,ਤ,ਟ,ਚ,ਕ,/ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਲਾਈਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਅੰਜਨ, ਅਰਥਾਤ (ਫ,ਥ,ਠ,ਛ,ਖ), ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਨਾਦਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਵਿਅੰਜਨ (ਬ,ਦ,ਡ,ਜ,ਗ) ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਨਾਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ—ਵਰਗ, ਤ—ਵਰਗ, ਟ—ਵਰਗ, ਚ—ਵਰਗ, ਤੇ ਕ—ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ 5 (ਪੰਜ) ਹਨ/ਵ/ਮ,ਨ,ਣ,ਵ,ਙ/ ਅਤੇ ਉੱਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਨਾਸਿਕੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਦੀ ਹਨ। /ਮ/ਪ ਵਰਗ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋ ਹੋਠੀ ਹੈ/ਨ/ਦੰਤ-ਬੁਟੀ, ਣ/ਉਲਟ-ਜੀਭੀ/ਵ/ਤਾਲਵੀ ਅਤੇ /ਙ/ ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ।

ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਹ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਹ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਾਸਾਂ ਥਾਣੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਸਕੀ ਗੂੰਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 4 ਧੁਨੀਆਂ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਖਹਿਣੇ ਵਿਅੰਜਨ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ (fricatives) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਨ/ਸ, ਜ਼, ਸ਼, ਹ/ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਛੂੰਹਦੇ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਏਨੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਲੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਵਿਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਸਾਹ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ (ਖਹਿ ਕੇ) ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਖਹਿ ਜਾਂ ਰਗੜ ਨਾਲ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ /ਸ/ਤੇ/ਜ਼/ ਬੁੱਟੀ ਜਾਂ ਵਰਤਸੀ (alveolar) ਤਾਲਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ /ਹ/ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਮੁਖੀ (glottal) ਹੈ। ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ /ਸ/ ਤੇ /ਜ਼/ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦਰਹਿਤ ਹਨ, /ਜ਼/ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ /ਹ/ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਹੈ।

/ਫ/ਤੇ/ਖ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ /ਫ਼/ ਦੀ ਥਾਂ /ਫ਼/ ਜਾਂ /ਖ਼/ ਦੀ ਥਾਂ /ਖ/ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ - ਫ/ ਨੂੰ/ਫ਼/ ਦੀ, ਅਤੇ ਖ/ਨੂੰ/ਖ਼/ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ)।

ਪੰਜਾਬੀ /ਰ/ ਨੂੰ ਕਾਂਬਵੀ ਧੁਨੀ (Fricill) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥਰਥਰਾਹਟ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਚਾਰਣ ਜ਼ਰਾ ਲਮਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਭ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੁੱਟ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਉਤਲੇ ਬੁੱਟੇ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਹੈ।

/ਲ/ ਨੂੰ ਪਾਰਸਵਿਕ ਜਾਂ ਪਾਸੇਵੰਨੀ (Lateral) ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਉਤਲੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਕ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬੁੱਟ (ਮਸੂੜੇ) ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਤ-ਵਰਗ ਦੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਵੀ ਏਸ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਭ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਣ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਬੁੱਟ ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਕਾਲਾ', 'ਪਾਲਾ', 'ਕੋਲ', 'ਨਾਲ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ /ਲ/ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ /ਲ/ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ /ਲ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਲ਼/ ਵਰਤਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਦਲ' ਤੇ 'ਦਲ਼', 'ਬਾਲ' ਤੇ 'ਬਾਲ਼' ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਸ /ਲ਼/ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਜੀਭ ਉਲਟੀ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ, ਪਰ /ਲ/ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਾਹ ਜੀਭ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ /ਲ਼/ ਪਾਰਸਵਿਕ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਹੈ। /ੜ/ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਉਝ ਉਪਭਾਸ਼ਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹਦਾ ਉਚਾਰਣ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜੀਭ ਫਟਕੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨੂੰ ਫਟਕਵੀਂ ਧੁਨੀ (flap) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਧ ਸੂਰ

/ਯ/ਤੇ/ਵ/ ਅੱਧ ਸੂਰ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਸੂਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਲੇ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਛੂੰਹਦੇ ਨਹੀਂ। /ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੀਭ ਤੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਵ/ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਦੰਦ ਉਤਲੇ ਬੁੱਲ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿੱਥ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਨਿਯਾਸੀ-ਸਨਿਆਸੀ, ਵਯਕਤਿ-ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਚ /ਯ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਅ/ ਸੂਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਸੁਆਲ, ਜਵਾਬ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜੇ

ਉਚਾਰਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਛੂਹ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਵਿਅੰਜਨ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਯੋਗੀ-ਜੋਗੀ, ਯੁੱਧ-ਜੁੱਧ, ਵਰਸ਼ਾ-ਵਰਖਾ, ਵਿਕਸ-ਬਿਰਖ ਆਦਿ ਵਿਚ /ਯ/ ਦਾ /ਜ/ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ /ਵ/ ਦਾ /ਬ/ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਆਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸੂਰ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਬਲ, ਤਾਨ ਚਾਰ ਆਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਅਤੇ ਬਲ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਸੂਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਨਾਸਿਕਤਾ ਕਾਫੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਬਲ ਵੀ ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਰ : ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਸੂਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਚੀਨੀ, ਵੀਅਤਨਾਮੀ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਵਿਚ 4 ਸੁਰਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਅਤਨਾਮੀ ਵਿਚ 6, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 2 ਸੁਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਤੀਜੀ ਸੂਰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਇਹਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ, ਪੀਹ, ਕੋਹ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ /ਹ/ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ (ਹ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਸਗੋਂ ਧੁਨੀ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਾਹ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਨੂੰ ਟੇਢੀ ਲਕੀਰ (/) ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰ, ਪੀਹ, ਸਹਿਰ, ਸਿੰਘ, ਕੰਘਾ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇੰਝ ਲਿਖੇ ਜਾਣਗੇ - ਬਾ/ਰ, ਪੀ/ਸੈ/ਰ, ਸਿੰ/ਗ, ਕੰ/ਗਾ।

ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਘੋੜਾ, ਝਾੜੂ ਧੋਬੀ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ (ਘ ਵ ਢ ਧ ਭ) ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜੇ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਕਾਮੇ (/) ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਉਚਾਰਣ ਇੰਝ ਹੋ ਕੇ 'ੜਾ, ਚਾ 'ੜੂ, ਡੋ 'ਲ, ਤੋਂ 'ਬੀ, ਪਾਂ 'ਡਾ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੁਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਉੱਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਨ :

ਨਾਸਿਕਤਾ : ਨਾਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸੂਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੱਕ ਥਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕੀ ਗੂੰਜ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਚਾਰਣ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। /ਸਾਗ-ਸਾਂਗ/ਪੜ੍ਹੇ-ਪੜ੍ਹੇ/ ਲਿਖੀ-ਲਿਖੀ/ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਰ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਲ : ਸੱਤ, ਪੰਚ, ਕੁੱਤ, ਪੁੱਟ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੱਧਕ ਇਸ ਲਈ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਇਆ ਸੂਰ ਬਲ ਸਹਿਤ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਧੁਨੀ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕੁਝ ਲੰਮੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਏਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਰੋਮਨ ਆਦਿ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਿਆਂ ਅੰਤਿਮ ਵਿਅੰਜਨ ਦੁਹਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਾਨ : ਤਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ?

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ !

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਤਾਨ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਵਾਕ ਦੀ ਤਾਨ ਦਾ ਹਲਕਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (।, ?, !.) ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਉਂਤ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸਵ ਸੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਆਦਿ, ਅਤਿ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ /ਇ/ (ਸਿਹਾਰੀ) ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ /ਈ/ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ।

2. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ, ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੂਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਧੁਆਇਆ, ਖੁਆਇਆ, ਲਿਆਇਆ ਆਦਿ ਵਿਚ।

3. ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕੱਠੇ ਆਏ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋਵੇ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ 'ਆਈਆਂ' ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਆਖਰੀ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨੋਂ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਅਸੀਂ / ਆਈਆਂ / ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ।

4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਐ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅ/ ਤੇ /ਆ/ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਤ, ਇੰਦ, ਚੰਦ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਪੁੱਤਰ, ਇੰਦਰ, ਚੰਦਰ ਹੈ।

ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਾਕੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. /ਕ, ਖ, ਣ, ਙ, ਞ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

7. /ਹ/ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ /ਹ/ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫਰਕ ਵਾਲੀ ਹੈ। (ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸਬੰਧਿਤ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ)।

8. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮੂਲ (ਯ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ (ਜ) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੋਗੀ (ਯੋਗੀ), ਜੁੱਧ (ਯੁਧ) ਸੰਜੋਗ (ਸੰਯੋਗ) ਆਦਿ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੂਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। (ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸੂਰ ਦਾ ਵਿਵਰਣ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੰਤਿਮ (ਯ) ਬਿਲਕੁਲ ਉਠ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ (ਜਾ) ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ : ਮੁੱਲ ਭਾਰਤੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ।

ਙ / ਤੇ / ਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। /ਙ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਗ/ ਅਤੇ /ਵ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਜਾਂ/ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿੰਙ ਨੂੰ ਸਿੰਗ, ਰੰਙਣ ਨੂੰ ਰੰਗਣ, ਜੰਙ ਨੂੰ ਜੰਜ, ਉਂਵ ਨੂੰ ਉਜ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਚਾਰ-ਖੰਡ

ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਨਾ ਖੋਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੁਨੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਰ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਕੱਲਾ ਸੂਰ	ਵਿਅੰਜਨ+ਸੂਰ	ਸੂਰ+ਵਿਅੰਜਨ	ਵਿਅੰਜਨ+ਸੂਰ+ਵਿਅੰਜਨ
ਆ	ਗਾ	ਇਸ	ਮੀਰ
	ਜਾ	ਜਿਸ	ਪੀਰ
	ਜੀ	ਹਿਲ	ਕਰ
	ਹੀ	ਅਰ	ਜਰ
			ਠਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਬਣਤਰ

ਵੰਡ : ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸੂਰਾਤ/ਖੁੱਲ੍ਹੇ : ਸੂਰਾਤ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਸੂਰ ਆਵੇ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸੂਰ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਆ, ਜਾ, ਧਾਅ, ਭਾਅ, ਸੀਤਾ, ਪੀਤਾ,
ਪਿਸਾਈ, ਘਸਾਈ, ਭਕਾਈ, ਲਿਖਾਈ,
ਭੌਂਦੂ, ਲੈ, ਭੈ, ਆਦਿ।

(ਅ) ਵਿਅੰਜਨਾਂਤ/ਬੰਦ : ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂਤ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ ਆਵੇਗਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਰਾਮ, ਕਰਮ, ਧਰਮ, ਕੰਮ, ਧੱਕ
ਜੀਭ, ਲੀਖ, ਚੀਕ,
ਗੁੜ, ਲੱਜ, ਕਰ, ਘਰ ਆਦਿ।

ਪਛਾਣ : ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ, ਘਰ, ਜਾਤ, ਲੀਰ, ਰੀਤ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਅੱਖਰੀ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਬਹੁ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਨੁਕਤੇ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੁਕਤਾ ਪਹਿਲਾ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਹੁ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ। ਸੂਰ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਵਿਅੰਜਨ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰ ਕ/ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰੋ। ਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਖਾਣਾ, ਜਾਣਾ, ਤੋੜ
ਖ ਆ+ਣ+ਆ
ਕ   ਕ
| |
ਖ+ਆ+ਣ+ਆ

ਹਰ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇਗਾ।

ਖ+ਆ = ਣ+ਆ

ਖ+ਣਾ = ਦੋ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ

ਨੁਕਤਾ ਦੂਜਾ : ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਪਹਿਲੇ ਕ/ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਰਾਮ ਬਾਤ ਕਰ
ਕ
|
ਰ+ਆ+ਮ
|
ਕ
|
ਬ+ਆ+ਤ
|
ਕ
|
ਕ+ਅ+ਰ

ਨੁਕਤਾ ਤੀਸਰਾ : ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਖੋਬੇ ਪਸੇ ਵਲ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੜੀ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ (ਸ) ਨਾਲ ਜੋੜੇ। ਇਸ /ਸ/ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸੂਰ /ਕ/ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਓ।

ਨੁਕਤਾ ਚੌਥਾ : ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਦੁੱਤ ਕਰਨ ਲਈ (~) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਧਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟ-ਟ+ਆ = ਸਿੱਟਾ

ਕੱਚ-ਚ+ਆ = ਕੱਚਾ

ਨੁਕਤਾ ਪੰਜਵਾਂ : ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਆਉਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਤਲਾ ਪਿਛਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੰਬੋ = ਕਮ੍+ਬੋ

ਕਰਦਾ = ਕਰ੍+ਦਾ

ਨੁਕਤਾ ਛੇਵਾਂ : ਸਮਾਸੀ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅੰਗ ਹੀ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਐਤ+ਵਾਰ = ਐਤਵਾਰ

ਅਨ+ਪੜ੍ਹ = ਅਨਪੜ੍ਹ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਘ, ਝ, ਞ, ਠ, ਡ, ਨ, ਮ, / ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਚਿੰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਚੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਲਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਾਮਾਨ ਅੰਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਣ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

1. ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੋਣ

ਸੁਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ	ਸ਼ਬਦ	ਕੀਮਤ	ਸਥਾਨ
ਘ	ਘਰ	ਕ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਕ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਅਗਲੇ ਸੂਰ ਤੇ
ਝ	ਝਾੜੂ	ਚ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਚ+ " " " " "
ਞ	ਢੋਲ	ਟ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਟ+ " " " " "
ਠ	ਠੋਠੀ	ਤ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਤ+ " " " " "
ਡ	ਭਾਰ	ਪ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਪ+ " " " " "
ਢ	ਢੇਰਾ	ਨੁ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਨੁ+ " " " " "

2. ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹੋਣ

ਸੁਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ	ਸ਼ਬਦ	ਕੀਮਤ	ਸਥਾਨ
ਘ	ਸਿੰਘ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਗ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਪਹਿਲੇ ਸੂਰ ਤੇ+ਗ
ਝ	ਮੱਝ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਜ	" " " " "ਜ
ਞ	ਮੁੱਢ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਡ	" " " " "ਡ
ਠ	ਦੁੱਠ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਦ	" " " " "ਦ
ਡ	ਲੱਭ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਬ	" " " " "ਬ
ਢ	ਬੰਨ੍ਹ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਨੁ	" " " " "ਨ
	ਪੀਹ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਲੁਪਤ	" " " " "ਹ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਿਛਲਾ ਪਾਠ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੋ।

ਸੁਰ : ਸੁਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ-ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਸਾਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਪਰ ਥੱਲੇ ਜਾਂ ਥੱਲੇ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸੁਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਉ-ਬਦਲੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣਤਾ ਦਾ ਥਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁੰਜਵੀਆਂ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ;

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਯੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਹ/ ਮੱਧਲੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ 1 ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਇਕਹਿਰੀਆਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਉਪਰ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸੁਰ ਹ੍ਰਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਦੀਰਘ। ਟੋਨ ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਤੇ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਆਮ ਕਰਕੇ /ਆ/ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :

ਘੜਾ
ਲਭਾਇਆ
ਲੰਘਾਇਆ
ਬੁਝਾਇਆ
ਸਿਧਾਇਆ

4. ਮਧਲੀ ਸੁਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਕਾਮੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਦੋ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪੈਰ (Tail) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰੇ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸੁਰ ਲਹਿਰ :

(ਉ) ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਿਸ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਰ ਦਾ

ਪੈਰ ਉਸ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਜੇਕਰ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਟਿੱਕ ਸਕੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਜੇਕਰ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਹ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਮਕਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਇਸ ਲਮਕਾ ਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਮਕਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਸ) ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਟਿਕਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਰ ਦਾ ਸਿਰਾ ਟਿਕਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਮਕਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਮਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਜ਼ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਇਹ ਲਮਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਇਸ ਲਮਕਾ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰ-ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਰ ਲਹਿਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ onset ਵਾਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਣ ਦੂਸਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਰਮਿਆਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਣ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਰਮਿਆਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਗਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਵੀ ਸੁਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਪਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਉਪਰ ਉਠਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਗਲਾ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੇਠ ਵੱਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦਾ ਪੈਰ ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਕੋੜ੍ਹਾ	ਕੋ...ੜਾ
ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	ਕੋੜਾ	ਕੋ...ੜਾ
ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਘੋੜਾ	ਕੋ...ੜਾ

4. ਵਿਰੋਧ ਮੁਕਤਤਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰਥਕ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਕੰਢਾ, ਲੰਘਾ, ਕੰਘੀ।

5. ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ :

(ੳ) ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਬਨਾਮ (vs) ਉੱਚੀ ਸੁਰ

ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ
ਸਾਡੇ	ਸਾਢੇ
ਝੜ	ਚੜ੍ਹ
ਧੜ	ਧੜ੍ਹ
ਭਾਰ	ਠਾਹਰ

(ਅ) ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਬਨਾਮ ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ

ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ
ਬੰਧ	ਬੰਦ
ਸਿੰਘ	ਸਿੰਗ
ਚੜ੍ਹ	ਚੜ
ਲਾਹ	ਲਾ

(ੳ) ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਬਨਾਮ ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ

ਨੀਵੀਂ	ਸੁਰਮੱਧਲੀ ਸੁਰ
ਘਰ	ਕਰ
ਢਿਲ	ਟਿਲ
ਭਾ	ਪਾ
ਭੈਣ	ਪੈਣ
ਝੋਲਾ	ਚੋਲਾ

6. ਇਕ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਟੋਨ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਰ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨੰ. 7 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

(ਅ) ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ : ਬੰਨ੍ਹਾਇਆ, ਲੰਘਾਇਆ, ਸਿਧਾਇਆ, ਭੁਆਟਣੀ, ਦਿਹਾੜੀ, ਵਢਾ, ਵਧਾ ਆਦਿ।

7. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

(ੳ) ਇਕ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤੇ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸੁਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਨ ਇਹ ਹਨ /ਇ,ਅ,ਉ/ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੁਰ ਕਿਨਾਰਲੇ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰ ਹ੍ਰਸਵ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰ ਦੀਰਘ ਹਨ।

(ੳ) ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਛੇ ਇਕਹਿਰੀਆਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਬਣਤਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. V (Vowel)	(ਸ)	ਸੁਰ ਬਣਤਰ
2. VC	(ਸਵ)	ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ
3. CV	(ਵਸ)	ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਬਣਤਰ
4. CVC	(ਵਸਵ)	ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ
5. CVCC	(ਵਸਵਵ)	ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ
6. VCC	(ਸਵਵ)	ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ

1. **ਸੁਰ ਬਣਤਰ** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ/ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੱਤ ਸੁਰ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ।

ਸੁਰ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ
ਉੱਚਾ ਸੁਰ/ਈ/ਊ	××	ਈ/ਊ	××
ਅਰਧ ਉੱਚਾ ਸੁਰ/ਇ/ਤੇ/ਉ/	ਇਹ/ਉਹ	××	××
ਅਰਧ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ/ਐ/ਔ/	ਐਹ/ਔਹ	ਐ/ਔ	ਆਹਿ/ਔਹ
ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ /ਆ/	ਆਹ	ਅ	ਆਹ

2. **ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ** : ਇਸ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਰੋਚਿਕ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤਿੰਨੋਂ ਸੁਰ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਧਲੀ ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਭਾਵ ਦਸ ਦੇ ਦਸ ਸੁਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਇਕਹਿਰਾ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸੁਰ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ
ਉੱਚਾ (ਈ ਉ)	××	ਈਨ/ਉਠ	ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ
ਵਿਚ (ਇ ਉ)	ਇੱਲ, ਉਘ	ਇੱਕ/ਉਡ	××
ਅਰਧ ਉੱਚੇ (ਏ ਓ)	××	ਏਸ/ਓਟ	××
ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ (ਐ ਔ)	××	ਐਨ/ਔਤ	××
ਵਿਚਲੇ (ਅ)	ਅੱਧ	ਅੜ	××
ਨੀਵਾਂ ਆ	×	ਆਸ	××

3. ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਬਣਤਰ : ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ/ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸੁਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸੁਰ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ
ਉੱਚਾ (ਈ ਉ)	ਲੀਹ/ਲਹੂ	ਪੀ/ਸੂ	ਪੀ/ਫੂ
ਵਿਚਲੇ (ਇ ਉ)	××	××	××
ਅਰਧ ਉੱਚੇ (ਏ ਓ)	ਲੇਹ/ਲੋਹੁ	ਦੇ/ਲੇ	ਘੇ/ਢੇ
ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ (ਐ ਔ)	ਲਾਹਿ/ਲਹੁ	ਲੈ/ਸੋ	ਭੈ/ਭੋ
ਵਿਚਲੇ (ਅ)	×	×	×
ਨੀਵਾਂ ਆ	ਲਾਹ	ਲਾ	ਢਾ

4. ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ : ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ :

ਸੁਰ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ
ਉੱਚਾ (ਈ ਉ)	ਜੀਤ/ਸੂਝ	ਤੀਰ/ਤੂਰ	ਭੀੜ/ਭੂਰ
ਵਿਚਲੇ (ਇ ਉ)	ਸਿੱਧ/ਬੁੱਝ	ਸਿਰ/ਸੁਰ	ਭਿੜ/ਭੂਰ
ਅਰਧ ਉੱਚੇ (ਏ ਓ)	ਸੇਧ/ਸੋਧ	ਸੈਰ/ਸੋਰ	ਭੇੜ/ਭੋਰ
ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ (ਐ ਔ)	ਸਹਿਰ/ਔਧ	ਸੈਰ/ਸੋਰ	ਭੇੜ/ਭੋਰ
ਵਿਚਲੇ (ਅ)	ਅਧ	ਸਰ	ਭਰ
ਨੀਵਾਂ ਆ	ਸਾਧ	ਸਾਰ	ਭਾਰ

5. ਵਿਅੰਜਨ ਸੁਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ :- ਬਾਹਰਲੇ ਸੁਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅੰਜਨ ਗੁਛੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰ	ਉੱਚੀ ਸੂਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੂਰ	ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ
ਉੱਚੇ (ਈ ਉ)	××	××	××
ਵਿਚਲੇ (ਇ ਉ)	ਬਿੜਬ/ਬੁੜਨ	ਸਿਰਕ/ਸੁਰਤ	ਝਿੜਕ/ਝੂਰਨ
ਅਰਧ ਉੱਚੇ (ਏ ਓ)	××	××	××
ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ (ਐ ਔ)	××	××	××
ਵਿਚਲੇ (ਅ)	ਹੁਲਟ	ਸਰਕ	ਝਲਕ
ਨੀਵਾਂ ਆ	××	××	××

6. ਸੂਰ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਤਰ : ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੂਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰਲੇ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਤਿਕੋਨਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੂਰ ਹੀ ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਸੂਰ	ਮਧਵਲੀ ਸੂਰ
ਇ	ਇਲ
ਉ	ਉਰਫ
ਅ	ਅਰਕ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਰ, ਸੂਰ ਅਤੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਮੇਲ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਜੋੜ ਤੋੜ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

7. ਨਾਸਿਕਤਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਧੁਨੀ ਸਦਕਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਸੂਰ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ :

ਸੂਰ ਸੂਰ	ਨਾਸਕੀ ਸੂਰ
ਬਾਗ	ਬਾਂਗ
ਗਾ	ਗਾਂ
ਸਾਗ	ਸਾਂਗ
ਸਗ	ਸੰਗ
ਨਗ	ਨੰਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਨਿਸਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰ (ਅਗਲਾ ਤੇ ਪਿਛਲਾ) ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਉਦਾਹਰਣ	ਕੰਮਾਂ
	ਤੁੰਨਾ
	ਲੰਮਾ
	ਕਿੰਨਾਂ
	ਇੰਨਾਂ

(ਅ) ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਬੋਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਉਚਾਰ-

ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਉਦਾਹਰਣ	ਰਮ੍ਹਾਂ
	ਗੰਨ੍ਹਾਂ
	ਰੰਨ੍ਹਾਂ
	ਉਨ੍ਹਾਂ
	ਡੰਨ੍ਹਾਂ

(ੲ) ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਇਸ ਨਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਕਰ ਨਾਸਿਕਤਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਬਿੰਦੀ ਟਿੱਪੀ) ਨਾਂਹ ਵੀ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਕਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਉਦਾਹਰਣ	ਚਮ	ਚੰਮ
	ਕਮ	ਕੰਮ

ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਧਨ (ਪੈਸਾ)	ਧੰਨ
ਜਮ	ਜੰਮ
ਸਮ	ਸੰਮ

ਇਸ ਲਈ ਨਾਸਿਕਤਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਕਹਿਰੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜੇ /ਨ/ਮ/ਣ/ ਅੰਤਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਸਿਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

** ਦੋ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅੰਤਲਾ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਸ੍ਰਾਂਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਉਦਾਹਰਣ :	ਮੀਣਾ
	ਮਾਮਾ
	ਦਾਨਾ
	ਬੀਨਾ
	ਕਾਨਾ

(ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

/ਨ ਮ ਣ, ਵ ਙ/ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ /ਨ/, /ਮ/ ਅਤੇ /ਣ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

(*) ਜਦੋਂ /ਮ /ਜਾਂ/ ਨ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰ ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ /ਅ/ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਸੂਰ ਵੀ ਨਾਸਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਦਾਹਰਣ :	ਕਮਾਲ
	ਦਮਾਦ
	ਭਮਾਇਆ

/ਮ/ ਅਤੇ /ਨ/ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਅੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੂਰ ਨਾਸਕੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਨਾਸਕੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(**) ਦੋ-ਹੋਠੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ (ਨਾਦੀ ਤੇ ਨਾਦ ਰਹਿਤ) ਨਾਲ ਦੋ-ਹੋਠੀ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ /ਮ/ ਗੁੱਛਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ /ਨ/ ਦੀਆਂ ਸਹਿ ਧੁਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਦੋ ਹੋਠੀ ਵਿਅੰਜਨ :	ਧੰਪ
	ਜੰਪ
	ਅੰਬ
	ਖੰਬ
ਬਾਕੀ ਵਿਅੰਜਨ :	ਸੰਖ

ਪਿੰਡ
ਕੰਠਾ
ਖਾਲੀ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. ਸੂਰ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸੂਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਾਲਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੂਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਉੱਥੇ X ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੂਰ :

ਸੂਰ	ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ	ਵਿਚਕਾਰ	ਅੰਤ ਵਿਚ
ਈ/	ਤੀਕਰ	ਕਵੀਸਰ	ਤਾੜੀ
ਇ/	ਇਕ	ਨਹਿਰ	×
ਏ/	ਨੇੜਤਾ	ਸੇਬ	ਮੁੰਡੇ
ਐ/	ਐਨਕ	ਬਲੈਕ	ਅਭੈ
ਅ/	ਅਤਰ	ਕਰ	×
ਆ/	ਆਥਣ	ਸਮਾਨ	ਧੋਲਾ
ਐਂ/	ਐਂਤ	ਭਦੋੜ	ਜਲੇ
ਓ/	ਓਟ	ਜਲੋਟਾ	ਭੱਜੇ
ਉ/	ਉੱਤਰ	ਬਹੁਤ	×
ਊ/	ਊਠ	ਸੰਦੂਕ	ਲਾਟੂ

ਇਸ ਦਾ ਨਾਸਕੀ ਰੂਪ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ / ਕਾਟੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਸਕੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਬਾਕੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਨਾਸਕੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਦੋਹਰੇ ਸੂਰ : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋਹਰੇ ਸੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

1. ਇ ਐ/ਪਿਐ, ਗਿਐ
2. ਇ ਅ/ ਵਅੰਗ
3. ਇ ਆ/ ਲਿਆ ਪਿਆ
4. ਇ ਐਂ/ ਧਿਆਉਣਾ ਲਿਐਣਾ
5. ਇ ਓ/ ਪਿਓ ਪਿਓ
6. ਇ ਉ/ ਕਿਰੂ, ਡਿੱਗੂ, ਦਿਉ
7. ਉ ਆ/ ਗੁਆਲਾ, ਸੁਆਲ
8. ਅ ਈ/ ਗੁਆਲਾ, ਸੁਆਲ
9. ਅ ਏ/ ਲਈ ਗਈ
10. ਅ ਊ/ ਲਹੂ ਰਹੂ

(ੳ) ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ : ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਹਰੇ ਸੰਜੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰ ਗੁੱਛੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੋਲੇ ਜਾਣ

ਨੂੰ ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੂਰ ਸੰਜੋਗਾਂ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸਵ ਸੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੰਜੋਗ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸੂਰ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਤਾਲਿਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਦੂਹਰੇ ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ

ਸੂਰ	ਸੂਰ	ਸ਼ਬਦ
ਈ + ਏ	ਈ ਏ	ਕੁੜੀਏ, ਚਿੜੀਏ
" + ਓ	ਈ ਓ	ਕੁੜੀਓ, ਚਿੜੀਓ
" + ਊ	ਈ ਊ	ਜੀਊ, ਪੀਊ
ਏ	ਏ ਈ	ਮਤੇਈ
ਅ + ਈ	ਆ ਈ	ਨਾਈ, ਲਾਈ
" + ਏ	ਆ ਏ	ਖਾਏ, ਜਾਏ
" + ਓ	ਆ ਓ	ਪਿਆਓ, ਗਾਓ
" + ਊ	ਆ ਊ	ਸਾਊ, ਖਾਊ
ਓ + ਈ	ਓ ਈ	ਰੋਈ, ਧੋਈ
" + ਏ	ਓ ਏ	ਧੋਏ, ਸੋਏ
" + ਆ	ਓ ਆ	ਟੋਆ, ਖੋਆ
" + ਊ	ਓ ਊ	ਚੋਊ, ਹੋਊ
ਊ + ਈ	ਊ ਈ	ਸੂਈ, ਲੂਈ
" + ਏ	ਊ ਏ	ਸੂਏ, ਕੂਏ
" + ਆ	ਊ ਆ	ਭੂਆ, ਦੂਆ
" + ਓ	ਊ ਓ	ਕੂਓ, ਸੂਓ

2. ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ :

ਦੀਰਘ+ਦੀਰਘ+ਦੀਰਘ

ਸੂਰ	ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ	ਸ਼ਬਦ
ਆ	ਆ ਈ ਆ	ਸਾਈਆਂ, ਲਾਈਆਂ
ਊ	ਊ ਈ ਆ	ਸੂਈਆਂ, ਡੂੰਘੀਆਂ
ਓ	ਓ ਈ ਆ	ਰੋਈਆਂ, ਧੋਈਆਂ
	ਓ ਈ ਏ	ਧੋਈਏ, ਰੋਈਏ

3. ਹ੍ਰਸਵ+ਦੀਰਘ+ਦੀਰਘ :

ਸੂਰ	ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ	ਸ਼ਬਦ
-----	-----------	------

ਅ	ਅ ਈ ਆ ਅ ਉ ਆ	ਗਈਆਂ, ਲਈਆਂ ਗਊਆਂ, ਬਹੂਆਂ
ਇ	ਇ ਆ ਈ ਇ ਆ ਏ ਇ ਆ ਈ ਆ ਇ ਆ ਇ ਆ	ਲਿਆਈ, ਸਿਆਹੀ ਲਿਆਏ, ਧਿਆਏ ਲਿਆਈਆਂ, ਧਿਆਈਆਂ ਲਿਆਇਆ, ਧਿਆਇਆ
ਉ	ਉ ਆ ਈ ਉ ਆ ਏ ਉ ਆ ਈ ਆ	ਗੁਆਈ, ਧੁਆਈ ਗੁਆਏ, ਧੁਆਏ ਦੁਆਈਆਂ, ਸੁਆਈਆਂ।

4. ਦੀਰਘ+ਹ੍ਰਸਵ+ਦੀਰਘ

ਸੂਰ ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਬਦ
ਆ ਇ ਆ ਆਇਆ

10. ਦੁੱਤ (ਜੁੱਟ) ਵਿਅੰਜਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੁੱਤ-ਵਿਅੰਜਨ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਖੇੜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਗੌਰ-ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਅੱਧਕ / ੱ / ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨ	ਇਕਹਿਰਾ ਵਿਅੰਜਨ
ਮੁੱਕਾ	ਸੁਕਾ
ਭੁੱਲਾ	ਭਲਾ
ਗੁੱਲਾ	ਗਲਾ
ਬੁੱਚਾ	ਬਚਾ
ਕੁੱਥਾ	ਕਥਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

- (ੳ) /ਰ ਝ ਸ਼ ਲ ਣ/ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੱਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) ਦੁਤ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰ ਹ੍ਰਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਸੂਰ ਦੀਰਘ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ਸ) ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਗ ਹੀ ਜੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11. ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸੂਰ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕਹਿਰਾ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ।

(ੳ) **ਮਧਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ** : ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵੰਡ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਤੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਤੋੜ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁੱਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ	ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਾ
ਰਗੜਦੇ	ਗੜਦ
ਮੁਕਦੇ	ਕਦ
ਸਮਝਦੇ	ਮਝਦ

8. ਪੋਠਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ ?
9. ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
10. ਉਚਾਰਣ ਬਿੰਦੂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ?
11. ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਧੁਨੀਆਂ।
12. ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਧੁਨੀਆਂ।
13. ਸੂਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ।
14. ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ।
15. ਸੁਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਅੰਜਨ।
16. ਪਾਸੇਦਾਰ ਧੁਨੀਆਂ।
17. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਸੂਰ।
18. ਸੂਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ?
19. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੀਰਘ ਸੂਰ।
20. ਬਲ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ?
21. ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ?
22. ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰ ਲਿਪਾਂਕ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
23. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਕਿਥੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ?
24. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਕਿਥੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ?
25. ਸੂਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
26. ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
27. ਸੂਰ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
28. ਦੋਹਰੇ ਸੂਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
29. ਨਾਦ ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਜ ਹੈ ?
30. ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Language	-	L. Bloom field
2. Linguistics	-	A.A. Hill
3. General Linguistics	-	R.H. Robbins

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਸਿਧਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ	-	ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ
2. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ	-	ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ
3. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ : ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ	-	ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (ਸੰਪਾਦਕ)
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ	-	ਪ੍ਰੋ. ਦੁਨੀ ਚੰਦ
5. ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ	-	ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ

**ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ
ਤੇ
ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ**

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ

ਭੂਮਿਕਾ.....ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ.....ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ..... ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ.....ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ.....ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ.....ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਕਾਰਨ.....ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਕਲਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਛਮੋਤਰ (ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ) ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੇ ਵਧੇ ਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਵਿਥ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਬਣਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ

1. ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ :

ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੁੜ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿੰਦੂ ਸਾਰ ਤੇ ਫਿਰ 3/2 ਈ. ਪੂ. ਅਸ਼ੋਕ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੋਈ 34 ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਾਨਾ ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਲੇਖ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ (ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਸੂਰ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ 'ਯੂਮ ਲਿਪੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਲੇਖ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। (1) ਪੱਥਰ ਦੇ ਖੰਭਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਅਤੇ (2) ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਖੰਭੇ। ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੀਆ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਖੰਭਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 14 ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਫਾ ਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਵੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਚਾਹੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ। ਐਸਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਹ ਧਰਮ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਲਿਪੀਕਾਰ' ਦਾ ਕੰਮ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਲੇਖ ਖੋਦਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਛੇ ਸਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਅ, ਆ, ਇ, ਉ, ਓ ਤੇ ਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੀਰਘ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈ, ਊ ਤੇ ਐ ਦੇ ਮੂਲ ਸਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆ, ਇਹ ਐ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਐ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਨੁਸਵਰ ਲਈ ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਉਪਰ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸਰਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 33 ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ 'ਅ' ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਹਲੰਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਫ' ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। 'ੜ' ਲਈ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਲਟੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਹੈ।

2. ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਾਣ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਥੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲੇਖ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਅੱਖਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਆਏ। ਚਾਰ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਂਹ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਊ' ਤੇ 'ਐ' ਲਈ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਰਗ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਐ' ਲਈ ਅਲੱਗ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੱਟੀਪੁਲੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੱਥਰ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਾਤਰ-ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ 'ਅ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਟੋਚੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਣਗੇ।

ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਰ ਕੇ ਟੋਢੇ, ਤਿੰਨ ਕੋਨੇ ਤੇ ਚਾਰ ਕੋਨੇ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

1. ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੜੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ।
2. ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ।
3. ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਅੱਖਰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ।
4. ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।
5. ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ

ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਹੁਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕੋ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਦਾਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

1. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ।
2. ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਮੱਛ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ।
3. ਦੱਖਣੀ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ
4. ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੂਬਾਈ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਛੇ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਮਾਤਰ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪਤਲੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਥੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਲਾਈ ਜਾਂ ਕਿਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਓਮ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਇਕੋ ਲਿਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਖੰਡੇ (ਲੋਹੇ ਦੀ ਲਾਠ) ਤੇ ਖੁਦੀ ਹੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਪੱਠਸਤਸ਼। ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੀ ਸਾਹੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਮੂਨੇ ਏਰਨ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਗਰ) ਉਦੇਗਿਰੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇ ਰੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ

ਈਸਾ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਟਿਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੁਝ ਡੰਡੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟਿਲ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਬਾਈ ਲੱਛਣ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ

ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਸਰਾਫਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਸਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲਕਾ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਰੂਪ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰਸ਼ ਕੋਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਤੱਕਾ' ਤੇ 'ਟੱਕਾ' ਬਣੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਟੱਕਾ' ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਟਾਕਰੀ ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਐਲਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ : ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਤੇ ਨਾਗਰੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਤੇ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਅੰਕਾਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਡਾ. ਫੂਲਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਿਧ ਮਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ 27 (ਸਤਾਈ) ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂਜਨੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੂਰ ਤੇ ਸਤਾਈ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੂਰ ਤੇ ਬੱਤੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਸਾਰਦਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੂਰ ਤੇ ਤੇਤੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਿਤਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ

ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਕ ਅਰਬਨ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਫ, ਵ, ਣ, ਨ, ਬ, ਸ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। 'ੜ' ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਛੱਬੀ (26) ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਵਨਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਿਆ ?

ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਮ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਓੜਾ ਵਰਗੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਇਹ ਰੂਪ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੋਧ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਟਾਕਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਲੰਡੇ ਟਾਕਰੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਘਰੋਗੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖਰਾਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲਿਪੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ। ਲਗਾ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਖਰ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁਦ ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅੱਖਰ' ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਇਸਲਾਮੀ ਸਲਤਨਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੌਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਛੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿਹਾਰਕ ਲਿਖਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਟਾਕਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਇਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿਰਫ਼ ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਜਾਂ ਘਰੋਗੀ ਕੰਮਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੰਡੇ ਟਾਕਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਹੀ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੱਟ ਅੱਖਰੀ ਕੇਵਲ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਲਿਪੀਆਂ ਅਪੂਰਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਲਗਾ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਡੇ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਭੱਟ ਅੱਖਰੀ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਟਾਕਰੀ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਪੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਹੀ ਅਧੂਰੀਆਂ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਅਜੇ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ। ਸੋ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅੱਖਰ ਟਾਕਰੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ। ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਵੀ ਉਹ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਚਾਲੂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ'। ਲਿਪੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੋਧ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਜਾਂ ਪੈਂਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੈਂਤੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਫਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਜੋੜੇ ਗਏ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਇਕ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸੰਕੇਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਹਨ। 'ਅ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾਂ ਲਈ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ, ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਉਪਰ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਚਾਰ ਖੰਡ (syllable) ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਓ, ਅ, ਏ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਭਾਸ਼ਾ (tone language) ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੋਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤਾਂ (ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ) ਤੇ ਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੁਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸੋਧੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 35 ਸੀ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਓ, ਅ ਅਤੇ ਏ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਸਨ। ਸ਼, ਖ, ਗ, ਜ, ਫ ਇਹ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਗਏ। ਇਹ ਵਾਧਾ ਫਾਰਸੀ/ਉਰਦੂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਿੰਨ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਸੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹੈ। ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਏ, ਐ, ਉ, ਊ, ਓ ਅਤੇ ਔ ਇਹ ਦਸ ਸੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਹਨ ਙ, ਞ, ਣ, ਨ ਅਤੇ ਮ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਙ, ਞ ਆਮ ਬੋਲਬਾਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਨਾਈ ਘੋਸ਼ੀ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਅਤੇ ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਗਏ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਸ਼, ਖ, ਗ, ਜ, ਫ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਟਿੱਪੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇ, ਅ ਅਤੇ ਓ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਈ, ਐ, ਔ ਤੇ ਓ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :

ਕੰ, ਕਾਂ, ਕਿੰ, ਕੀ, ਕੂੰ, ਕੇ, ਕੈ, ਕੌ, ਕੌਂ,

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਿੱਪੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਕਰ ਉਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਆਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜੇਕਰ ਦੁੱਤ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਅੱਖਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਟਿੱਪੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ :

ਅਸਾਂ, ਤੌਂ, ਤੂੰ, ਬੰਦਾ, ਪਿੰਡ, ਕੰਨਾ, ਕੰਮੀ ਆਦਿ।

ਦੁੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਧਕ ਦੂਹਰੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਘੋਸ਼ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਘੋਸ਼ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਜੇਕਰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਛੇਕੜਲੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨ ਅਤੇ ਮ ਦੂਹਰੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਟਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ :

ਪੱਕੀ, ਚੱਕੀ, ਬੱਤੀ, ਮਿੱਠੀ ਆਦਿ ਅਤੇ

ਪੱਖੀ, ਮੱਖੀ, ਨੱਥੀ, ਮੱਠੀ ਆਦਿ।

ਅੱਧਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਰੂਪ ਜੋ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਅੱਧਕ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਅੱਧਕ ਵਾਲਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰ ਅੱਧਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਨਾਦੀ ਘੋਸ਼ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਆਉਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ : ਮੱਝ, ਮੱਧਰ, ਗੱਭਾ ਆਦਿ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਕਿਥੇ ਕਿਸ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੁਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਲਗ ਮਾਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਿਥੇ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਕਿਥੇ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। Reference Grammar of Punjabi ਵਿਚ ਡਾ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗਲੀਸਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ 15 ਨਿਯਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਏ' ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਔਕੜ ਦੀ 'ਓ' ਲਈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ 'ਹ' ਅੱਖਰ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਹਨ।

1. ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਹਾਰੀ ਤੋਂ ਔਕੜ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਏ ਅਤੇ ਓ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਹ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੂਹੜਾ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਕੜ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਜੇਕਰ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਕੜ ਹ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਸੁਰਹੀਨ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਐ ਤੇ ਔ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਹੁਟੀ, ਕਹਿਣਾ ਆਦਿ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

3. ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਓ ਦੇ ਨਾਲ ਔਕੜ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਚਾਰਣ ਓ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘਿਉ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ।

4. ਬਾਕੀ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਕੜ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਇ ਤੇ ਊ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤਾ, ਕਿਸ, ਹੁਣੇ, ਹਿੱਸਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ।

ਘ, ਏ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਆਏ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਣ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਗ, ਜ, ਡ, ਦ ਅਤੇ ਬ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋੜਾ, ਝੰਡਾ, ਢੋਲ, ਧੋਬੀ, ਭਾਈ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਤੇ ਲੰਘਾਇਆ, ਸੁਝਾਇਆ, ਕਢਾਇਆ, ਸਿਧਾਇਆ, ਲੁਭਾਇਆ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੰਘ, ਮਝ, ਕੰਧ, ਲਾਭ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ।

ਹ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਸੁਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਸਿਹਾਰੀ, ਲੁਹਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਹ ਅੱਖਰ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਹ, ਦੇਹ, ਉਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਤੇ ਪੂਰਜਣ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੰਨੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਨ :

1. ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਕ ਨਾਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਣਾਈ ਹੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।
2. ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ

ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਕੋਈ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤ ਪਾਤ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗੀ ਲਿਪੀ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਲਿਪੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਆਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ : ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪਾਂਕਣ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਆਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਾਂਕ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਲਿਪਾਂਕ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਾਂਕ ਦੇ ਦੂਹਰੇ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਰਕੀਬਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Letter' ਦੀ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਪਏਗਾ ਭਾਵ ਕਿ ਵਰਣ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਤੇ ਵਰਣ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਰਣ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Letter' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ/ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵਰਣ ਅਜੇਹੇ ਪਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੌਹਨ ਵਾਕਰ (John Walker) ਆਪਣੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ 'Letter' ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੀਜ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲੀ ਉਗਮਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ। ਵਾਕਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਤੱਤ, ਵਰਣ ਹੀ ਹਨ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਪਾਕਟ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Oxford Pocket Dictionary) ਵਰਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ :

"A character of symbols of which written are composed" ਇਹੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਯੂਰਪ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਜੌਹਨਸਨ (Johnson) ਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। "One of the elements of syllable a character of Alphabet." ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਚਾਰ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਲਿਖਤ ਵਲ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਰਣ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ, ਉਚਾਰ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

3. ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਦ (Letter) ਉਚਾਰ ਧੁਨੀ (Speech sound) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜੌਹਨ ਬ੍ਰਾਹਮਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਤੀਨੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Litera' ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'Letter' ਵਾਂਗ ਉਚਾਰ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। Bright Land ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ 1771 ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ ਧੁਨੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਹੀਂ।

ਬੇਸ਼ਕ ਪਦ 'Letter' ਉਚਾਰ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

4. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਣ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਣ ਜੁਗਤਬੰਦੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜੁਗਤਬੰਦੀ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਵਰਣ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਵਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਣ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦਾ ਡਾਇਲੈਕਟੀਕਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਰਣ ਧੁਨੀ

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਉਚਾਰਥੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਰ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜ ਜੁਗਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਸਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਕਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਕਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ :

ਕ = ਕੱਕ+ਅ=ਕੱਕਾ

ਖ = ਖੱਖ+ਅ=ਖੱਖਾ

ਗ = ਗੱਗ+ਅ=ਗੱਗਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ ਇਕ ਪੂਰੇ ਉਚਾਰਥੰਡ (syllable) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਵਰਣ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਉਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਉਚਾਰਥੰਡ ਵਰਣਮਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਉਚਾਰਥੰਡੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ (ੳ), (ਅ) ਅਤੇ (ੲ) ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸਵਰ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁਗਤਬੰਦੀ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤਬੰਦੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ (ੳ) ਦਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ (ੳ) ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ੳ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ :

ੳ, ੲ, ੳ, (ਐਕੜ, ਦੁਲੈਕੜ, ਹੋੜਾ)

ਇਕੱਲਾ (ੳ) ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ੳ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਐਕੜ (,) ਦੁਲੈਕੜ (,) ਅਤੇ ਹੋੜਾ (~) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਅ) ਦਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿੰਦੂ (ੳ) ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ ਅਤੇ (ੲ) ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ (ੳ) ਅਤੇ (ੲ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਅ) ਦੇ ਚਾਰ ਰੂਪ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

ਅ = ਮੁਕਤਾ

ਅ = ਕੰਨਾ (ੲ)

ਐ = ਕਨੋੜਾ (~)

ਐ = ਦੁਲਾਵਾਂ (^)

(ਅ) ਦਾ ਮੁਕਤਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਵਿਅੰਜਨ ਉਚਾਰਥੰਡ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਅ) ਦੇ (ਐ) ਰੂਪ ਦਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਅਤੇ (ਐ) ਰੂਪ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ, (ਅ) ਮੁਕਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨਾ (ਅ) ਦਾ ਰੂਪ ਦਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਵੀ ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ੲ) ਦਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

ੲ = ਲਾਵਾਂ (~)

ੲ = ਸਿਹਾਰੀ (f)

ੲ = ਬਿਹਾਰੀ (ʃ)

(ਹ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਕੰਠ ਦੁਆਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਈਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਬਿੰਦੂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਰਣ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਵੰਡ ਉਚਾਰਣ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ ਰਹਿਤ, ਫਿਰ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ ਰਹਿਤ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ ਸਹਿਤ, ਫਿਰ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਨਾਸਕੀ ਵਰਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ੳ) ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ-ਵਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ ਹੈ, ਚ-ਵਰਗ ਦਾ ਤਾਲਵੀ, ਟ-ਵਰਗ ਦਾ ਉਲਟ ਜੀਭੀ, ਤ-ਵਰਗ ਦਾ ਦੰਤੀ ਅਤੇ ਪ-ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਠੀ ਹੈ।

ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰਣ ਅਰਥਾਤ ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਰਣ, ਖ, ਛ, ਠ, ਥ, ਫ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਪਰ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਰਗ (ਗ, ਜ, ਙ, ਦ, ਬ) ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਨਾਦੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਲਟਜੀਭੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਉਲਟੀ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੋਹਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਖਰੀ ਵਰਣ 'ੜ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਙ, ਵ, ਞ, ਨ, ਮ ਨਾਸਕੀ ਹਨ।

ਪੈਂਤੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀ (ਯ, ਰ, ਲ, ਵ, ਝ) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ (ਯ) ਅਤੇ (ਵ) ਦੋ ਅਰਥ ਸੁਰ ਹਨ। ਲ ਪਾਸਵਿਕ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲਟਜੀਭੀ ਰੂਪ ਵੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਲੁ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।)

(ਰ) ਕਾਂਥਵੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ੜ) ਫਟਕਵੀ ਧੁਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਜੀਭ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਟਕਾ ਵਜਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਿੰਦੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਖਹਿਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ : ਸ਼, ਗ਼, ਖ਼, ਜ਼, ਫ਼।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰੋਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ।

ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਉਚਾਰ ਖੰਡੀ ਲਿਪੀ ਪੂਰੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਜਪਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਲਿਪੀ ਧੁਨੀਆਂ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਿਰੋਲ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਸੁਭਾਵ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ (ਉਚਾਰ ਖੰਡ) ਹਨ। ਵਰਣ ਧੁਨੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਹਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਰ ਸਾਬਦਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੀ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਣ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ (Grapheme) ਗਰਾਫੀਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਪਾਂਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਿਪਾਂਕ ਲਿਪੀ ਦਾ ਉਹ ਛੋਟਾ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਚਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਧੁਨੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਲਿਪਾਂਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਪਾਸੇ ਉਲਟੇ ਤੀਰ-ਨੁਮਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ <ਕ> <ਖ> ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਾਂਕ : ਲਿਪਾਂਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 35 ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਸੀ : ਸ਼, ਖ਼, ਜ਼, ਫ਼। ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ

ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਜਿਵੇਂ	ਸ਼ੱਟੀ	ਛੱਟੀ
	ਸ਼ੱਕਰ	ਛੱਕਰ
	ਸ਼ਰਮ	ਛਰਮ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ/ਸ਼/ਬਿੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਜ/ਛ/ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਲਿਪਾਂਕ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਥ ਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਲਿਪਾਂਕ ਉਚਾਰਣ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ/ਲ/ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਾਰਥਿਕ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਇਕ ਲਿਪਾਂਕ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੈਂਤੀ ਹੈ। ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਨੂੰ ਅਖੰਡੀ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ /ਓ-ਹ/ਤੱਕ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ/ਕ-ਛ/ਤੱਕ ਹੈ। ਚਵਰਗ/ਚ-ਛ/ਤੱਕ ਹੈ। ਟਵਰਗ/ਟ-ਣ/ਤੱਕ ਹੈ। ਤਵਰਗ/ਤ-ਨ/ਤੱਕ ਹੈ। ਪਵਰਗ ਪ-ਮ/ਤੱਕ ਹੈ। ਅੰਤਮ ਵਰਗ/ਯ-ੜ/ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਰਮਵਾਰ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਸਵਰ-ਵਾਹਕ ਲਿਪਾਂਕ : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਵਰ-ਵਾਹਕ ਲਿਪਾਂਕ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ.. 'ਓ', 'ਅ' ਅਤੇ 'ਏ'। ਇਹ ਲਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਗਾਂ ਹਨ। ਔਕੜ/ਓ/ਦੁਲੈਕੜ/ਉ/ਅਤੇ ਹੋੜਾ/ਓ/
- (ਅ) ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਹਨ ਕੰਨਾ 'ਆ', ਦੁਲਾਵਾਂ/ਐ/ਅਤੇ ਕਨੋੜਾ/ਐ/
- (ੲ) ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਹਨ, ਸਿਆਰੀ,/ਇ/,ਬਿਹਾਰੀ/ਈ/ਅਤੇ ਲਾਂ/ਏ/

ਸਵਰ-ਵਾਹਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਲ, ਅਕਲ, ਅਸਲ, ਅੜਬ ਆਦਿ।

(ੳ) ਅਤੇ (ੲ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਵਿਸੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ/ਅ/ਦੀ ਧੁਨੀ ਹਰ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਦੀ ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਅੰਜਨ ਲਿਪਾਂਕ : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਲਿਪਾਂਕ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ 'ਅ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸਮਿਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਲਿਪਾਂਕ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਆਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ; ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਦਾ ਲਿਪਾਂਕ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ :

1. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ, ਪਰ ਵਿਚ <ਰ> ਹੈ।
2. ਕਿਸੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਸਰਤ, ਕਸਮਾਂ, ਨਿਸਬਤ, ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ <ਸ>।
3. ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ, ਬਲਦ ਵਿਚ <ਲ> ਅਤੇ ਪਰੋਸਤ ਵਿਚ <ਸ>।
4. ਕਿਸੇ ਲਗ ਲਿਪਾਂਕ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰ, ਕਿਰ, ਕੂੜ ਆਦਿ ਵਿਚ ?ਕਓ।
5. ਕਿਸੇ ਪੈਰ ਲਿਪਾਂਕ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ <ਕ>।

(ਅ) ਉਹ ਲਿਪਾਂਕ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ/ਅ/ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ

1. ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲਿਪਾਂਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ : ਕਰ, <ਕਅਰ> ਵਿਚ <ਕ> 'ਸਅਤ' ਵਿਚ <ਸ> ਆਦਿ
2. ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਧ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ : 'ਕਸਰਤ' ਵਿਚ <ਕ ਅ ਸ ਰ ਤ> <ਕ> 'ਕਦਰ' ਵਿਚ <ਕ> ਆਦਿ।
3. ਕਿਸੇ ਅਖੰਡੀ ਲਿਪਾਂਕ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਦ, ਸੱਦ ਵਿਚ <ਸ>।

ਸੁਰ ਲਿਪਾਂਕ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਿਪਾਂਕ

ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੁਰ ਲਿਪਾਂਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅੰਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਲੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਲਿਪਾਂਕ ਸੁਰ ਲਿਪਾਂਕ ਹੈ। (ਘ) (ਝ) (ਞ) (ਠ) ਅਤੇ (ਡ)। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਆਉਣ ਉਥੇ ਸੁਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅੱਗੋਂ ਸੁਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਹ' ਵੀ ਸੁਰ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁਰ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

- ਜਦੋਂ ਇਹ ਲਿਪਾਂਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮਵਾਰ ਉਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਪਾਂਕ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅੰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਅਗਲੇ ਸਵਰ ਤੇ ਅੰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਘ>ਕ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਘਰ (ਕ ਅ ਰ ਅ)
ਝ>ਚ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਝੰਡਾ (ਚ ਅ ਨ ਡ ਆ)
ਞ>ਟ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਞੋਲ (ਟ ਓ ਲ)
ਠ>ਤ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਠੋਲ (ਤ ਓ ਲ)
ਡ>ਪ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਡਾਰ (ਡ ਆ ਰ)

- ਇਕਹਿਰੀ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਅੰਤਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਉਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਘ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਗ	ਸਿੰਘ
ਝ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਜ	ਮੱਝ
ਞ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਡ	ਮੁੱਞ
ਠ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਦ	ਦੁੱਠ
ਡ	ਉੱਚੀ ਸੁਰ+ਬ	ਲਭ

ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਨਾਦੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਹਰੀ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਵਰ ਹ੍ਰਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਦੀਰਘ। ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਤੇ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ/ਆ/ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਬੁਝਾਇਆ, ਮਘਾਇਆ, ਲੰਘਾਇਆ ਆਦਿ।

ਸੰਯੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ (ਰ) (ਵ) ਅਤੇ (ਹ) ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : ਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ (ਰ) ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਲਗ-ਲਿਪਾਂਕ : ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਲਿਪਾਂਕ ਨੂੰ ਲਗ ਲਿਪਾਂਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਲਗਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਲਗ	ਚਿੰਨ੍ਹ	ਧੁਨੀ	ਸ਼ਬਦ	ਸਥਿਤੀ
ਮੁਕਤਾ	-	(ਅ)	ਅਕਲ	ਸਮਤਲ
ਕੰਨਾ	(ੳ)	(ਆ)	ਹਾਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਪਿਛੋਂ
ਸਿਆਰੀ	(ੲ)	(ਇ)	ਸਿਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਪਹਿਲਾਂ
ਬਿਹਾਰੀ	(ੳ)	(ਈ)	ਖੀਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਪਿਛੋਂ
ਐਕੜ	(ੴ)	(ਉ)	ਉਡ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਹੇਠਾਂ
ਦੁਲੈਕੜ	(ੵ)	(ਊ)	ਸੂਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਹੇਠਾਂ
ਲਾਂ	(੶)	(ਏ)	ਸੈਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਉਪਰ
ਦੁਲਾਵਾਂ	(੷)	(ਐ)	ਸੈਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਉਪਰ

ਹੋੜਾ	(~)	(ਓ)	ਮੋਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਉਪਰ
ਕਨੋੜਾ	(^)	(ਐ)	ਮੋਰ	ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕ ਉਪਰ

ਲਗਾਖਰ : ਜਿਹੜੇ ਲਿਪਾਂਕ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਖਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ।

(.) **ਬਿੰਦੀ ਉੱਤੇ :** ਇਹ ਉਪਰ ਕੰਨੇ ਬਿਹਾਰੀ, ਲਾ, ਦੁਲਾਵਾਂ, ਹੋੜਾ ਅਤੇ ਕਨੋੜਾ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਸਵਰ ਤੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਉਸਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ : ਜਦੋਂ ਬਿੰਦੀ ਪੈਰ 'ਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਖਹਿਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(~) **ਟਿੱਪੀ :** ਇਹ ਉਪਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਆਰੀ, ਔਕੜ ਅਤੇ ਦੁਲੈਕੜ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਰ ਦੁਲੈਕੜ ਕਿਸੇ ਸਵਰ-ਵਾਹਕ ਨਾਲ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

(^) **ਅੱਧਕ :** ਅੱਧਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਆਰੀ ਅਤੇ ਔਕੜ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੁਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅੱਧਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : ਪ੍ਰੈੱਸ, ਗੈੱਸ ਆਦਿ ਵਿੱਚ।

ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ : ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਡੰਡੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਾਮੇ, ਪੁਠੇ ਕਾਮੇ, ਡੈਸ਼, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਰੈਕਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਕ ਲਿਪਾਂਕ : ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਲਿਪਾਂਕ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ੀਰੋ ਤੋਂ 9 ਤੱਕ ਹਨ। 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ਆਦਿ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨੇਮ ਰੋਮਨ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਨ।

ਤਰਕੀਬਾਂ : ਇਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਲਿਪਾਂਕ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਚੱਜੀ ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਸਮਾਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ :

1. ਕੜੀਦਾਰ ਤਰਕੀਬਾਂ
2. ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬਾਂ
3. ਮੁਖ ਅੱਖਰੀ ਤਰਕੀਬਾਂ
4. ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ ਤਰਕੀਬਾਂ

1. **ਕੜੀਦਾਰ ਤਰਕੀਬਾਂ :** ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੜੀਦਾਰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ :

- (1) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਪਾਂਕ ਇਕ ਕੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ। ਤੇਜ਼ ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਪਾਂਕ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।
- (2) ਸਵਰਵਾਰ (ਓ) ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਹਾਰੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲਗਾਂ ਵੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਕੀਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੇ ਹੋਠ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਪਾਂਕ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਹੇਠਲੀ ਲਾਈਨ ਦੇ ਉਪਰ ਲਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗੱਡ ਨਾ ਹੋਣ।
- (3) ਪੈਰੀ ਲਿਪਾਂਕ ਮੁਕਤ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਕਤ ਕੜੀਦਾਰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ

ਸਗੋਂ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਸੁਮਾਪਤਾ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬਾਂ : ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੇ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੈਸਰ ਪ੍ਰੋ:
ਡਾਕਟਰ ਡਾ:
ਸਰਦਾਰ ਸ:

ਸ: ਸ: ਸ: ਹਾ: ਸਕੂਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ

3. ਮੁੱਖ ਅੱਖਰੀ ਤਰਕੀਬ : ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਜਾਂ ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(1)	ਸ੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ	:	ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ।
(2)	ਭਾਜਪਾ	:	ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ
(3)	ਟੈਲਕੋ	:	ਟਾਟਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਐਂਡ ਲੋਕੋਮੋਟਿਵ ਕੰਪਨੀ

4. ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ ਤਰਕੀਬਾਂ : ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਰਕੀਬਾਂ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਵਿਚ ਕੈਪੀਟਲ ਲਿਪਾਂਕ, ਛੋਟੇ ਲਿਪਾਂਕ ਅਤੇ ਟੇਢੇ ਲਿਪਾਂਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕੀਬਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਤਰਕੀਬਾਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ ਤਰਕੀਬਾਂ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਕਠਿਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪਾਂਕ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲਿਪਾਂਕਣਕਾਰੀ ਲਈ ਯਥਾਯੋਗ ਤਰਕੀਬਾਂ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਹੋਰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਨਿਯਮ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ : ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਲਮ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ :- ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੂਲ ਪਾਠ :- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਹ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਸੰਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਸਮਿਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਧੁਨੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ :- ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੁਰ ਧੁਨੀ ਨਿਖੇੜ ਹੋ ਭਾਵ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਹ/ ਅਤੇ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇ ਵਿਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੋਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਰਜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਵਾਕਫ ਨਹੀਂ ਉਹ /ਹ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾਂ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੀ ਗਰਾਹਮ ਬੇਲੀ (T. Grahme Bailey) ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ 1913 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫੁਨੈਟਿਕ ਰੀਡਰ (ਲੇਲਡਨ) ਬੇਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਨੀਵੀਂ ਚੜ੍ਹਦੀ (low rising) ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਚੀ ਢਹਿੰਦੀ (High falling) ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਰ (Ordinary tone) ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੱਥਗਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ ਜੂਨੀਅਰ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੁਰ ਇਕ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰ ਹੀ ਪਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਸੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਅਧਐਨ ਕਰਕੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚੀ, ਮੱਧਲੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਪਰੋਫੈਸਰ ਏ. ਜੀ. ਓਦਰੀਕੋਰਟ (ਭਾਖਾ ਸੰਜਮ 4, 1971) ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਸੁਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਸੁਰ ਯੁਕਤ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਖੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦੇ ਸੁੰਗੋੜ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਘੋਸ਼ਾ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦੇ ਸੁੰਗੋੜ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਘੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਕੇ ਦੂਸਰੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨੀ ਪਰਾਹਣ (Consonantal Mutation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਉਦਾਤ, ਅਨੁਦਾਤ ਅਤੇ ਸਵਿਰਤ ਤਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਐਕਸ-ਰੇ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਿਵਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਮ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਰ ਨੰ: 1 ਸੁਰ ਨੰ: 2 ਅਤੇ ਸੁਰ ਨੰ: 3 ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਹਾਲੀ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਕਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹ :- ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਫੁਨੈਟਿਕ ਐਲਫਾਬੈਟ, ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ।

1. ਉਚੀ ਸੁਰ

ਇਹ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ ਅਤੇ ਡਿੱਗਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਚੀ ਸੁਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਮੱਧਮ ਸੁਰ** : ਇਹ ਚਲੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ।

3. **ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ** :- ਇਸ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਨੂੰ ਡਿੱਗਦਾ ਤਿਰਛਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਂ :- ਜੇਕਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਫੁਨੈਟਿਕ ਐਲਫਾਬੈਟ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਕਤ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਸੁਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਖਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਰਜ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਟਾਈਪ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਕੀ-ਪਟਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਫਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਹਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਲਾਹੇਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੱਖ-2 ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਏਗੀ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ IPA ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਨਾ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੋਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਰੋਲ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ।

ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ :- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ, ਅੱਖਰ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅਖਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਇਕੋ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਸੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਸੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਰਵਾਹਕ :- ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਉਚਾਰਨ ਉਸੇ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ/ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸੁਰ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਵਾਹਕ	ਸ਼ਬਦ	ਕੀਮਤ	ਸੁਰ ਸਥਾਨ
ਘ	ਘਰ	ਕ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਅਗਲਾ ਸੁਰ
ਙ	ਝਾੜੂ	ਚ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	„
ਢ	ਢੋਲ	ਟ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	„
ਧ	ਧੋਤੀ	ਤ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	„
ਭ	ਭਾਰ	ਪ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	„
ਨ	ਨੇਰੂ	ਨ+ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	„

2. **ਜਦੋਂ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹੋਣ :-**ਜਦੋਂ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਰ ਤੇ ਉਚੀ ਸੁਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚੀ ਸੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਹ ਅਖਰ ਨਾਦੀ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਵੱਧ ਉਚਾਰਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਉਪਰ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਤੇ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਆਮ ਕਰਕੇ /ਅ/ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੰਘਾਇਆ, ਬੁਝਾਇਆ,

ਇਹ ਸੁਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਚੀ ਸੁਰ	-	ਕੋੜਾ
ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ	-	ਕੋੜਾ
ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	-	ਘੋੜਾ

ਇਹਨਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ	ਉਚੀ ਸੁਰ	ਉਚੀ ਸੁਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੁਰ
ਝੜ	ਚੜ੍ਹ	ਸਾਢੇ	ਸਾਡੇ

ਧੜ	ਪੜ੍ਹ	ਬੰਧ	ਬੰਦ
ਭਾਰ	ਠਾਹਰ	ਸਿੰਘ	ਸਿੰਗ
ਭਾ	ਪਾਹ	ਚੜ੍ਹ	ਚੜ
	ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ	ਮੱਧਲੀ ਸੂਰ	
	ਘਰ	ਕਰ	
	ਦਿਲ	ਟਿਲ	
	ਭਾ	ਪਾ	
	ਭੈਣ	ਪੈਣ	

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੂਚਨਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾਂਕਿ ਅੱਖਰ ਬਣਤਰ ਅਨੁਸਾਰ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਰ ਧੁਨੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੋਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰ-ਵਾਹਕ ਚਿੰਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੇਟਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲੇਟਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੱਧਲੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ /ਹ/ ਵੀ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ /ਹ/ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਉਚੀ ਸੂਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਦਲਾਵ ਧੁਨੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਕਰਮ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

2. ਸੂਰ ਵਾਹਕ :- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਕੱਲਾ 'ਓ' ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੀ /ਏ/ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੁਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਓ' 'ਅ' 'ਏ' ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਗਿਆ ਹੋਵੇ।

3. ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ :- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਕਾਇਦਾ ਫੁਨੀਮ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਨਿਖੇੜ ਲੱਛਣ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਫੁਨੀਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਗ	ਬਾਂਗ
ਸਾਗ	ਸਾਂਗ
ਲਯ	ਲੰਗ
ਡਗ	ਡੰਗ
ਕਜ	ਕੰਜ

ਭਨ	ਭੰਨ
ਧਨ	ਧੰਨ
ਡਕ	ਡੰਕ
ਪਚ	ਪੱਚ
ਸਕ	ਸੱਕ
ਮਚ	ਮੱਚ

ਇਹਨਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫੁਨੀਮਕ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਰੋਲ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਇਹ ਨਿਰਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨੇਮ :- ਟਿੱਪੀ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਲਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤਾ ਸਿਆਰੀ ਅਤੇ ਔਕੜ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਦੁਲੈਂਕੜ ਕਿਸੇ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਨਾਲ ਲਗੇ ਤਾਂ ਬਿੰਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਅੱਧਕ :- ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਆਰੀ ਅਤੇ ਔਕੜ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੁਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅੱਧਕ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੈਸ ਗੈਸ ਆਦਿ। ਬਿੰਦੀ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉਪਰ ਵੀ ਲਗੇ ਉਸਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਵ ਆਏ ਹਨ। ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

*ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ :

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾਲ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪਾੜਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣ ਪਰਨਾਲੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਮਕਾਨਕੀ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆ ਕੇ Spell checker ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣਾਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਪਏ ਪਾੜੇ/ਖੱਪੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਨੁੱਕਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ:

- (ੳ) /ਭ, ਧ, ਢ, ਝ, ਞ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ
- (ਅ) /ਹ/ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ
- (ੲ) ਲਘੂ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
- (ਸ) ਪੈਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹ

* ਸ਼੍ਰੋਤ - ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ (ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ)

/ਭ, ਧ, ਢ, ਝ, ਞ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੁਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ (ਆਰੰਭ, ਮੱਧ, ਅੰਤ) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

/ਹ/ਦੀ ਵਰਤੋਂ :

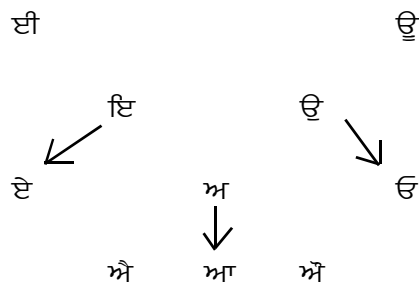
/ਭ, ਧ, ਢ, ਝ, ਞ/ ਵਾਂਗੂ /ਹ/ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੁਰ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾੜੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ /ਹ/ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਲਘੂ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਇ, ਅ, ਓ/ ਲਘੂ ਸੂਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਰਤਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਸੁਭਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਬਜਾਇ
- ਸੁਝਾਅ
- ਬਾਅਦ
- ਜਾਉ

ਜੇਕਰ /ਇ, ਅ, ਓ/ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ /ਏ, ਆ, ਓ/ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ;

- (i) ਇ → ਏ
ਬਜਾਇ ਬਜਾਏ
- (ii) ਆ → ਆ
ਬਾਅਦ ਬਾਦ
- (iii) ਊ → ਓ
ਜਾਉ ਜਾਓ

ਪੈਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (ਹ,ਵ,ਰ) ਦੂਜੇ ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਕਰਕੇ ਹੈ। /ਹ/ ਨੂੰ ਪੈਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ /ਹ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। /ਹ/ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਪੂਰਾ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਅੱਧਾ, ਇਸਨੇ ਸੁਰ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਪੜ੍ਹ' ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪੜ੍ਹਾ' ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਵਿਚ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ /ਹ/ ਨੂੰ ਪੈਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ /ਹ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮੱਸਿਆ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੀ /ਵ/ ਅਤੇ /ਰ/ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ /ਤਰ/ ਜਾਂ /ਦਰ/ ਦਾ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ /ਚਿਤ੍ਰ/, /ਚੰਦ੍ਰ/, /ਇੰਦ੍ਰ/ ਆਦਿ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ /ਪਰ/ਤਰ/ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਸਿਰਜਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

/ਵ/ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। /ਵ/ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਮੁੱਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਅਸਲੋਂ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। /ਵ/ ਅਰਧ ਸੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਘਟਾਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

1. ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਸੁਰ ਵਾਹਕ ਅਤੇ ਸੂਰ ਵਾਹਕ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?
3. ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਕੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਘ ਚਿੰਨ ਕਿਹੜੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ?
5. ਸੁਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।
6. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਦੀ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ।
7. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੀ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ?

Type Setting :

Department of Distance Education, Punjabi University Patiala.
